

КОНЦЕПТЪТ *ВОЛЯ* В ОРИГИНАЛНИТЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ НА ПАТРИАРХ ЕВТИМИЙ

Доц. д-р Ваня Мичева
(Институт за български език – БАН)

THE CONCEPT WILL IN THE ORIGINAL WORKS OF PATRIARCH EUTHIMIUS

Assoc. Prof. Dr. Vanya MICHЕVA
(*Institute of Bulgarian language – Bulgarian Academy of Sciences*)

Abstract: The semantic realizations of the concept will in the history of Bulgarian literary language are examined in this paper. The linguistic facts of Old Bulgarian manuscripts, original works of Patriarch Euthimius, New Bulgarian damascenes and modern language are used. The system of phrases and sentences with “will” and its distribution in different contexts are analyzed in a relation with cultural situation in the XIV c., Christian ideas and strategy of the author.

Keywords: original works of Patriarch Euthimius, semantic realizations of concept will.

Проучването на определени значими концепти в творчеството на Патриарх Евтимий се вписва в съвременната хуманистична парадигма на лингвистиката, като засяга езиковедски, културноисторически и лингвокултурологични въпроси. Семантичният анализ на езиковите реализации на концепта *воля* позволява да се установят нови смисли в християнските и антиеретическите културни нагласи от втората половина на XIV в.

Според съвременните разбираня волята е психическа способност на човека да направлява действията си в съответствие с някаква цел; способност за актуализиране и осъществяване на намеренията (Речник по психология). Тя се свързва преди всичко с човека и неговите желания, цели, възможности. Тази концепция е антропоцентрична и отговаря на модерната културна парадигма. В историята на българския език и книжнина обаче християнството е господстваща религиозна система, която задава моделите на мислене и ценностите в продължение на десет века – от IX до XIX в. Затова в средновековните съчинения волята се осмисля теоцентрично. Според това схващане човекът не е лишен от собствена воля, но преди всичко се стреми да живее по божията воля. Всяка

епоха разработва по собствен начин този основен постулат в съдържанието на концепта *воля*.

Това изследване представя част от работата по проекта на Секцията за история на българския език в Института за български език – „Електронно издание на оригиналните произведения на Патриарх Евтимий и лексикографски проучвания върху текстовете“. Материалът е ексцерпиран от подготвеното електронно издание.

Концептът *воля* и Бог

В оригиналните произведения на Патриарх Евтимий концептът *воля* се свързва преди всичко със стремежа на вярващите да се приближат до Бога, като съобразяват своето поведение с волята, тоест с изискванията му. Основна сема в съдържанието на концепта *воля* е ‘изискване, заповед, повеля на върховната сакрална сила’. В Житието на св. Филотея в предсмъртния си час светицата наставлява християните да се пазят от езичеството и елините и да живеят по божията воля, тоест благочестиво.

такоже невъзможно ѣ оучю ненашцомѣ право ходити. снѣ невъзможно ѣ бл҃гочѣстїе нехранцомѣ. по волѣ б҃жїи жити ЖФ 1976.

Както е известно, времето, преди душата да напусне тялото, в много религии се смята за миг на откровение и равностетка. Именно в този лиминален момент между живота и смъртта св. Филотея приканва своите последователи да продължат делото ѝ, като спазват божии заповеди. Съчетанието *жити по божии воли* със семантика ‘живея според божии изисквания’ е иновация в езика на Патриарх Евтимий. В старобългарските класически произведения, макар че често се коментира божията воля и се говори за *воля твоя* и *воля отъца моего* (сравни М Мт 26.42, М Лк 22.42, М Йо 6.40, М Йо 5.30), такъв колокат не е засвидетелстван. В езика на новобългарските дамаскини също е налице изразът *воля божия* (сравни: Тихонравов дамаскин 38.284 (Дьомина 1971), *Речник* 2012, 94), но не и като фразеологична единица. Вероятно точно в творчеството на видния исихаст и богослов Патриарх Евтимий животът според божии изисквания добива особена стойност. Защото според исихазма, като мистическо течение в православното християнство от края на XIII, XIV и XV в., с безмълвие, молитва и самовглъбяване вярващият може да постигне единение с Бог. Две са основните понятия в исихастката теория за усъвършенстването на човека и приближаването му до Бога – деяние и видение. Фактът, че и до днес за тях се използват въведените от търновския патриарх лексеми, доказва, че става дума за успешно словообразуване. *Деяние* назовава всички задължителни за исихасткото възвисяване действия. Деянието най-обобщено може да се нарече и *жити по божии воли*.

С желанието на човека да изпълнява божията воля е свързано още едно съчетание: *сътворити воля отъца люего*. То е употребено в думите на св. Иларион Мъгленски в пренията му с манихейските еретици. Светецът използва цитат от евангелския текст (Мт 12.50), за да докаже на противниците си, че Господ е създал и небето, и земята и че единствен той е господар на света и не дели властта си с дявола.

нже аше сътворитъ владѣ ѿца люего нже ѣ на нбсѣ. тѣ ли кра н сестра н ѿцѣ ѣ
ЖИМ 1326.

В случая оригинален е само контекстът, в който се открива евангелският цитат. В евангелието на Матей той е ситуиран в спора на Исус с фарисеите за възможността да прогонва бесове не с помощта на Велзевул, а единствено с божията сила. В житието, създадено от Патриарх Евтимий, същият текст е умело втъкан в прението на св. Иларион Мъгленски с представителите на манихейската ерес. Така една от основните семи на концепта *воля* 'изпълнявам божии изисквания' се актуализира, като се съотнася с антиеретическите идеи на Патриарх Евтимий. В историята на българския книжовен език съчетанието *сътворити воля отъца люего* се запазва от старобългарските класически произведения, където откриваме *сътворити/творити воля вожиж* (**Старобългарски речник 1999**, 184), до новобългарските дамаскини, в които същото съчетание добива осъвременен лексикален състав: *сторя воля божия, чия воля божия* (**Речник 2012**, 94–95).

В същия контекст Патриарх Евтимий използва още един евангелски цитат от М Лк 11.2, Мт 6.10, част от основната християнска молитва, като отново го преосмисля с оглед върховенството на Бога и на небето, и на земята.

ѿѣ нашѣ нже еси на нбсѣхѣ. вѣдн волѣ твоа тако на нбсн. н на земан
ЖИМ 1326

Божията воля, разбираана като божии изисквания и предписания към вярващите, е част от цялата средновековна българска литература и неотменна сема в християнската концептосфера. Според историците на религията в исихазма още повече се акцентира на небето като топос на висшата сакрална сила и нейните избраници (**Майендорф 1995; Марчевски 1996**). Можем да предположим, че аргументите на св. Иларион Мъгленски срещу манихейската ерес са подбрани и йерархизирани с оглед на исихастките идеи.

Отношението Бог – човек в творчеството на Патриарх Евтимий е дихотомно. Не само човекът е задължен да изпълнява божията воля, но и Господ може да удовлетвори желанията на праведните люде. В текста на Похвалното слово за св. Неделя и Похвалното слово за св. Михаил воин е засвидетелствано съчетание *сътворити воля божицихѣ* с със значение 'за Бога – изпълня желанието на боящите се'. Особено място в този колокат заема субстантивираната форма на причастието *божицихѣ* с, което още в старобългарските класически произведения означава боящите се от Бога, най-преданите християни (сравни: *помилиетѣ*

гъ ко̀мѣщаѣа сѣа его СП 102.13). В съчиненията на търновския патриарх то се съотнася с майката и бащата на св. Неделя, които са много добродетелни и затова успяват да измолят рожба от Бог, както и със светеца воин Михаил, който със смелостта и жертвоготовността си да се бие и умре за вярата Христова успява да получи милост от Бога и да удържи победа срещу враговете.

прошеніе тѣѣ исплънѣа. и вола вѣжщїи сѣа его сътворн и мѣтвѣж ѱ оуслышї ПслН 289а; гъ же и вѣ сѣмь вола вѣжщїих сѣа сътворь своего раба неврѣдна хранѣше ПслМВ 94а.

Така се съгражда цялостна и завършена концептуална представа за волята – от една страна, божията воля трябва да бъде изпълнявана от вярващите, за да се приближат до Бога, а от друга страна, Господ може да изпълни тяхната воля, когато те заслужат благоденствията му. Както се вижда, доминиращ признак в тази релация е задължението на хората да живеят според божиите изисквания, вторият семантичен признак е следствие от този.

Концептът *воля* и дяволът

В оригиналните произведения на Патриарх Евтимий концептът *воля* се съотнася и с дявола като противник на Бога и на искрено вярващите хора. В Първото послание до Никодим авторът използва сравнение с прелъстяването на Адам от змията дявол, за да аргументира необходимостта от яростта като оръжие срещу дявола.

іакоже къ адамоу нногда. лѣстивнѣѣ нѣккако прнстѣпнїтѣ нзвлѣщїи тоу къ своен волн. яростїю. іакоже нѣккаторыи оръжїемь. да ѿгоннїмь бываеть ІПН 719б.

Според текста дяволът успява да подчини Адам на своята воля, да го накара да прави това, което човешкият враг желае. Този смисъл е представен с метафоричното съчетание *нзвлѣщїи къ своен волн*, в което волята се осмисля като способност да налагаш определен тип поведение.

Не само дяволът, но и всички негови слуги са способни да изкушават хората, да ги принуждават да изпълняват техните желания и така да ги приобщават към своята воля. Такъв е контекстът в Похвалното слово на св. Йоан Полипотски. Светецът успява да победи ересите и козните на невидимите човешки врагове, които обикалят вселената и подтикват хората да се присъединяват към греховните учения.

нпрѣстанно іакоже звѣрїе невкротнїи вѣ вселенѣа вѣсѣа овхѣдѣть. и нже тѣѣ сѣвѣтѣмь покарѣжщїѣа сѣа ѹлѣы. потыкажтѣ и нны вѣ ровь злѣбны порѣватн. и тѣѣмн вѣсѣа свож вола сѣврѣшажтѣ ПслїП 139а.

В образния контекст на падането в „злобния ров“ и чрез конкретното сравнение „като неукротими зверове“ авторът разработва темата за антисакралните сили. Тук се появява и съчетанието *свож вола сѣврѣшати* със значение ‘изпълнявам собствените си желания’, то се отнася до слугите на дявола.

Друга хипостаза на злата воля на дявола присъства в Първото послание до Никодим. Според текста всички, които последват желанието на дявола да прави злини, ще се уподобят на него, тоест ще отпаднат от небето и вместо светлина ще наследят тъмнина. Съвсем ясно в термините на християнската образност се представя възможността приобщените към дявола и злото да не постигнат вечен живот на небето, а да се озоват в мрака на преизподнята.

и въ мѣсто свѣта. тѣма вѣтън наследѣова. такоужѣ и въсн послѣдовавшн злѣн тогѣ волн 1ПН 718а.

От гледна точка на концепта *воля* е важно да се отбележи наличието на колокат *последовавшн злѣн тогѣ волн* ‘последвалите злата му воля’. В него се открива субстантивация на причастието *последовавшн* като номинация на последователите на дявола. А *зълата волн* е съчетание, което влиза в опозиция с *добра воля* и назовава желанието да се вършат злини, обратно на желанието да се правят добрини. В старобългарския език е засвидетелствано *добра волн* (СЕ 72b7 – 8), а в съвременния български език са налице и *добра воля*, и *зла воля* (РБЕ 1979, 366–367). Тези реализации доказват трайното присъствие на семата ‘добра/зла воля’ в българската концептуална сфера. Волята трайно се свързва с избора да се вършат добри или лоши дела, но в старобългарския и съвременния език лексикографски отразените случаи се отнасят до хората, а в творчеството на Патриарх Евтимий – до дявола.

В оригиналните произведения на Патриарх Евтимий трите употреби на лексемата *воля* в контекст, свързан с дявола и неговите слуги, доказват, че концептът *воля* притежава дихотомност и в отношението дявол – човек. Дяволът и другите невидими врагове на Бога се стремят да изпълнят своята воля, като подлъгват още първия човек Адам да наруши божията заповед (1ПН 719б) или като подтикват хората да изпълняват съветите им (ПслЙП 139а). В същото време и самите хора са готови да последват дявола и „злата му воля“ (1ПН 718) или да се хвърлят в „злбия ров“ на греховете (ПслЙП 139а).

Концептът *воля* и човекът

Лексико-семантичният анализ на контекстите с лексемата *воля* показва, че във всички примери може да се открие присъствието на човека, понеже и божията воля, и волята на дявола са ориентирани към него. Въпреки това могат да се открият и случаи, при които доминират човешките решения и волята се осъществява като способност на човека да насочва своите действия към определена цел. Семата ‘човешка воля’ в произведенията на Патриарх Евтимий е разработена напълно в духа на християнската културна парадигма. Защото следването на божията воля е отказване от собствената воля, тоест подчиняване на собствените желания на Божиите изисквания.

В Посланието до Киприан авторът коментира ползата от църковните събори, които утвърждават православните закони и отхвърлят като вредни ритуалите, които не отговарят на правилата и се извършват единствено отъ своєюа воляа.

православнаа же велѣніа насаднше н оутвърднше н самоунинаа дѣбаніа гаже ѿ своєюа волеа научнаемаа. тако врѣдозна н прѣклѣстн податна. ѿ цркви ѿсѣкоше ПК 723а.

Съчетанието отъ своєюа воляа има значение ‘по своя воля; само по собствено желание, без зачитане на общоприетите правила’ и определено притежава отрицателни конотации. Собствената воля в случая води до нарушаване на православното единство, до възможност за възникване на ереси и затова тя се заклеява като източник на съблазън, а създадените по своя воля обреди се „отсичат от църквата“.

Представата за отсичане на нещо лошо не е случайна в творчеството на Патриарх Евтимий. Метафорично е употребен глаголт *отсичам* и в Житието на св. Иларион Мъгленски, като в този текст става дума за отсичане на собствената воля. Засвидетелствано е съчетание отъсѣкцати своѣа воляа със семантика ‘отсичам, унищожавам своите желания’.

такѡ дроугын ісаакъ въ вѣсѣмь своєиі покарѣж сѧ ѿцоу н до конца своа ѿсѣкаж вѣла ЖИМ 130а

Свети Иларион Мъгленски е сравнен с библейския герой Исаак, който във всичко се покорявал на баща си и напълно отхвърлял своите желания. По същия начин св. Иларион се отказва от своята воля, за да достигне висотата на единението с Божия Отец. Идеята за духовното израстване и приближаване до Бога чрез превъзможване на собствените желания отговаря на исихасткия модел за служене на Бога и присъства трайно в творчеството на Патриарх Евтимий. Достоеен пример за подобно служене е и животът на отшелника св. Йоан Схоластик Синайски, именно в неговото житие в Супрасълския сборник се открива същото съчетание отъсѣкци въса своѣа воляа: отъсѣкѣе от себе въса своа вола. и прѣклони вѣнѣж своѣж на смѣрнине (Супрасълски сборник 1983, 273.10). Изпълнението на своята воля в българската средновековна книжнина се смята за отрицателен акт. През старобългарската епоха в Супрасълския сборник един от мъчителите на християните е представен като действащ по своя воля (Супрасълски сборник 1983, 104.19), в новобългарските дамаскини в Словото за второто пришествие една от особеностите на грешниците преди Страшния съд е, че „щѣтъ да ходѣтъ сѣкѣи кой как ще на своа воля и не щѣтъ да се слушатъ никои никого“ (Дьомина 1971, 18.1796). Едва в модерната епоха при смяната на културните парадигми своята воля престава да се осмисля като противостояща на висшата сакрална воля. Затова в съвременния език съчетанието *воля ми е* има две значения: ‘имам право да извърша нещо’ и ‘искам, желая’ (РБЕ 1979, 366), които отразяват новото положение на личността в концептосферата.

Концептът *воля* се съотнася и с избора на човека да се отрече от своята воля, за да изпълни нечия друга воля. В анализирания контексти се установява, че най-често се осъществява семата 'изпълнявам божията воля'. Налице е обаче и възможност да се подчиниш на друга човешка воля, тоест да съобразиш поведението си с изискванията на цар, господар и т. н. В старобългарските класически произведения има такива примери. А в творчеството на Патриарх Евтимий е налице друга хипостаза на господаря – съпруга в семейството. В Житието на св. Филотея светицата категорично заявява своето желание да послуша съпруга си.

се азъ готова есмѣ въ всемъ тебе послушатн творн оубв еже хошеши. ѿ твоеж бв волѣ азъ никакоже нзыдѣх ЖФ 193б.

В този контекст се появява съчетанието *отъ твоеѣа волѣа не изити* със значение 'не отстъпя от твоята воля'. То много точно се съотнася с избора на св. Филотея да се подчини на мъжа си и да запази девството си и след брака. Както се вижда, всички примери с лексемата *воля* по отношение на човека насочват към преодоляването на собствената воля в името на божията воля или по-рядко на нечия друга по-висша воля.

Изводи

Концептът *воля* в оригиналните произведения на Патриарх Евтимий съхранява архетипната представа за волята като нещо предметно, което заема част от пространството. С тази представа са свързани съчетанията: *извлѣкши къ своен волн, послѣдовавшн злѣн того волн, отъскѣцати своѣа волѣа, отъ твоеѣа волѣа не изити*. В тях волята се осмисля като материална субстанция, която може да се отсече, от която може да се излезе, към която може нещо да се извлече или която може да се следва. Според теорията на Лейкф и Джонсън (Lakoff, Jonson 1980) става дума за пространствени метафори, които съотнесени към духовни същности подчертават архаичното им предметно значение. Важно е да се изтъкне, че подобни реализации на концепта *воля* има и в старобългарските класически произведения (сравни: *отъскѣци всѣа своѣа волѣа* в *Супрасълски сборник 1983*, 273.10); и в новобългарските дамаскини (сравни: *прѣстъпи воля божия* в *Дьомина 1971*, 38.284); и в съвременния ни език (сравни: *не счувам/скършвам волята на някого* (РБЕ 1979, 367).

Друга особеност в концептуализацията на *воля*, съхранена през вековете, е възможността за движение след волята или извън/срещу волята. В творчеството на Патриарх Евтимий са засвидетелствани и двете семи в колокатите: *послѣдовавшн злѣн того волн, отъ твоеѣа волѣа не изити*. В езика на новобългарските дамаскини е налице *ида по воля* 'подчинявам се на нещо' (Речник 2012, 94). Днес се срещат съчетанията *вървя по волята на някого* 'постъпвам според

желанията на някого' (РБЕ 1979, 366) и *отивам срещу волята на някого* 'не се подчинявам на нечия заповед'.

Волята се оказва движеща сила както на богоугодните деяния, които водят до усъвършенстване и сближаване с божественото в духа на исихазма, така и на грешни стремежи, които принизяват човека и го сближават с дявола. Така отделни вербализации на концепта са с положителни конотации и са част от сакралното, а други са с отрицателни конотации и са част от антисакралното. Особено интересни са колокациите на лексемата *воля* – тук ясно се очертава противопоставянето по *вожни воли – отъкъ своєѣа воляа*. По *божия воля* е иновация в езика на Патриарх Евтимий и в най-голяма степен отговаря на исихастското изискване за чисти деяния според Божиите заповеди. А действията *от своя воля* се свързват с дявола и слугите му и с еретиците, които подкопават православно-то единство. Затова пък отричането от своята воля е присъщо на богоугодници като св. Иларион Мъгленски и св. Филотея.

В произведенията на Патриарх Евтимий концептът *воля* отразява дихотомността в отношението Бог – човек и дявол – човек. От една страна, божията воля трябва да бъде изпълнявана от вярващите, за да се приближат до Бога, а от друга страна, Господ може да удовлетвори тяхната воля, когато те заслужат милостта му. В същото време дяволът и другите невидими врагове на Бога се стремят да изпълнят своята воля, като подлъгват хората да постъпват според съветите им, но и самите хора са готови да последват дявола и „злата му воля“. По този начин в рамките на християнската концептосфера концептът *воля* съгражда цялостна представа за отношението между човека и сакралните сили.

ЛИТЕРАТУРА

- Дьомина 1971:** Е.И. Демина. Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века. Часть II. София, 1971.
- Майендорф 1995:** Й. Майендорф. Византийско богословие. София, 1995.
- Марчевски 1996:** Ив. Марчевски. Исихазмът. Учението за несътворените божествени енергии и светлини. В. Търново, 1996.
- РБЕ 1979:** Речник на българския език. Т. 2. София, 1979.
- Речник 2012:** Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст на Тихонравовия дамаскин). София, 2012.
- Речник по психология:** Речник по психология, електронно издание, www.psiholozi.info/p/blog. 26.10.2017.
- Старобългарски речник 1999, 2009:** Старобългарски речник т. I, т. II. София, 1999, 2009.

Супрасълски сборник 1982, 1983: Супрасълски или Ретков сборник т. I, т. II. София, 1982, 1983.

Lakoff, Jonson 1980: G. Lakoff, M. Jonson. Metaphors we like by Ch., 1980.

СЪКРАЩЕНИЯ

Йо – Евангелие от св. Йоан

М – Мариинско евангелие

Мт – Евангелие от св. Матей

Лк – Евангелие от св. Лука

СЕ – Синайски евхологий

СП – Синайски псалтир